



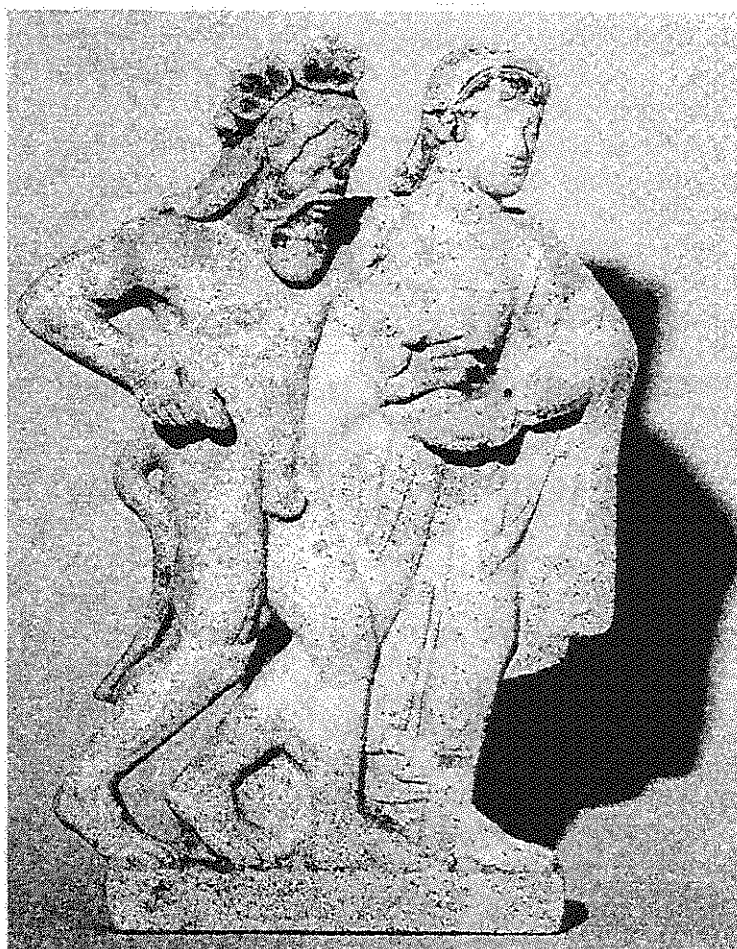
# SATRICVM



Jaargang 6, nummer 2

December 1999

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM



*Dansende satyr en maenadenpaar.*

## *In dit nummer: Satricum en mythologie*

- Latinus Silvius - de stichter van Satricum? 3  
*Coen Stibbe*
- Mythes rond Mater Matuta? 6  
*Demetrius J. Waarsenburg*
- Column: Mythen 14  
*Dé Steures*
- Selectienummers uit Satricum: SL-nummer 8 15  
*Riemer Knoop*
- Stichtingnieuws 17  
*Barbara Heldring*

**Colofon**

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt minstens tweemaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de activiteiten van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

ISSN: 0920-9912

**Redactie**

Marlies Kleiterp  
Selkit Verberk

**Opmaak**

Femke van Boxsel, Den Haag

**Redactieadres**

Selkit Verberk  
Noordzijde 207  
1064 MD Amsterdam  
tel.: 020 613 37 21

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De lidmaatschapkosten bedragen f 35,- per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd en ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricumdag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Nieuwe leden ontvangen als welkomstgeschenk een replica van een antefix uit Satricum.

**Bestuur**

<i>Voorzitter</i>	drs. M. Kleiterp tel.: 070 354 72 28
<i>Secretaris</i>	drs. Y. Scheper
<i>Penningmeester</i>	drs. M. Gnade
<i>Bestuursleden</i>	drs. A. Jansen drs. A. Reijling drs. S. Verberk

**Secretariaat**

Vereniging Vrienden van Satricum  
Yvonne Scheper  
Apollolaan 79 II  
1077 AK Amsterdam  
tel.: 020 664 64 54  
giro: 69 45 931

**REDACTIONEEL**

De vorige Satricum Nieuwsbrief is alweer een tijd geleden verschenen. Daarom ligt nu een extra dik nummer voor u klaar.

Dit nummer heeft als bijzonder thema 'mythologie'. Alle auteurs lichten volgens een geheel eigen invalshoek een stukje Satricaanse mythologie toe. Zo achterhaalt Coen Stibbe de Trojaanse wortels van Satricum en schrijft Demetrius Waarsenburg een uitvoerig relaas over de mythen rond het ontstaan van Mater Matuta. Dé Steures heeft voor deze Nieuwsbrief een toepasselijke column geschreven. Selectie-nummer 8 is ditmaal geschreven door Riemer Knoop, en gaat over een mythologisch motief dat zowel in het oude Satricum als in de moderne haute couture terug is te vinden.

*Selkit Verberk en Marlies Kleiterp* <

## LATINUS SILVIUS. DE STICHTER VAN SATRICUM?

Een van de meer lokale vrienden van Satricum en van de Nederlandse opgravingen aldaar is dr. Pino Chiarucci, oprichter en directeur van het gemeentelijk museum van Albano. Samen met zijn vrouw Tamara nam dr. Chiarucci deel aan enige opgravingscampagnes in Satricum. In 1985 organiseerde hij een tentoonstelling over Satricum in zijn museum. De catalogus daarvan is een blijvend teken van vruchtbare samenwerking tussen Italianen en Nederlanders in Latium.

Als directeur van het 'Museo Civico di Albano' geeft Chiarucci een reeks studies uit over het verleden van zijn streek, onder de titel 'Documenta Albana'. Zelf leidt hij menige opgraving op het territorium van de huidige gemeente Albano en in het museum, dat in een statig neoklassiek gebouw (de 'Villa Ferrajoli') is ondergebracht, kunnen liefhebbers van oudheden hun hart ophalen. Een bezoek bevelen wij van harte aan.



*De bronzen Lupa Capitolina (Palazzo dei Conservatori, Rome)*

Nu zijn oudheden uit de streek van Albano niet zomaar getuigenissen van een lokale cultuur. Elke gymnasiast, waar ook ter wereld, heeft wel eens gehoord van Alba Longa, de moederstad van Rome en

het centrum van de Latijnse stedenbond. Vagelijk staat hem bij, dat een lange reeks van koningen, nakomelingen van Aeneas, in Alba Longa regeerde, en dat Romulus en Remus kleinzoons waren van Numitor, één van de laatste koningen uit dat geslacht. Wat de beroemde tweeling en hun moeder Rhea Silvia overkwam, vóórdat Romulus Rome stichtte, zullen de meesten zich nog wel herinneren.

Maar wáár lag Alba Longa precies en welke waarde moeten wij toekennen aan de legendarische overlevering betreffende het koningshuis dat daar regeerde? De eerste vraag is gemakkelijker te beantwoorden dan de tweede. Alba Longa lag op de plaats van het huidige Castel Gandolfo, bekend als zomerresidentie van de pausen. Daar, hoog aan de rand van het centrale vulkanische massief van Latium, werden enige necropolen uit de zogenaamde IJzertijd (10de - 7de eeuw v. Chr.) gevonden, die naar men tegenwoordig algemeen aanneemt, bij de nederzetting Alba Longa behoorden.

De legende, die overigens vele varianten kent, zegt dat de zoon van Aeneas, Ascanius, die met zijn vader en zijn grootvader aan de ondergang van Troje was ontkomen, Alba Longa had gesticht. Dat had hij gedaan vanuit Lavinium, een stad aan de kust (het huidige Pratica del Mare), die door Aeneas zelf was gesticht en genoemd naar zijn vrouw, de inheemse koningsdochter Lavinia. Na de dood van zijn vader had Ascanius de heerschappij in Lavinium aan zijn stiefmoeder Lavinia overgelaten en was hij het binnenland ingetrokken. Zo werd Alba Longa een stad van Latijnen en Trojanen onder het scepter van een Trojaanse koning. Dat zuiver Trojaanse bewind duurde niet lang, wat na de dood van Ascanius werd niet diens zoon Iulus de opvolger, maar Silvius, een zoon

van Aeneas en Lavinia. Iulus en Silvius, een kleinzoon en een zoon van Aeneas, betwistten elkaar de heerschappij. Het volk koos Silvius tot koning, omdat deze door zijn moeder Lavinia een erfgenaam was van een inheems vorstenhuis. Zo laat Vergilius in het 6de boek van Aeneas (vers 762 e.v.) Anchises, de vader van Aeneas, in de onderwereld aan zijn zoon de toekomst voorspellen met de woorden:



Op een halsamfoor uit het Rijksmuseum van Oudheden staat de vlucht van Aeneas met familie afgebeeld. Op zijn rug draagt Aeneas zijn oude vader Anchises. Ca. 505 v. Chr. (foto Rijksmuseum van Oudheden)

‘Die jongeling daarginds, hij zal het eerst opstijgen naar het hemellicht, aan het Italische bloed ontsproten, Silvius, drager van Albaanse naam, uw laatstgeboren zoon, die uw vrouw Lavinia u als gij oud zijt zal baren en hem grootbrengen in de wouden als koning en vader van koningen, door wie ons geslacht zal heersen in Alba Longa’. Dan volgt bij Vergilius een aantal

namen en daden van de koningen van Alba Longa in willekeurige volgorde: ‘naast hem staat Procas, roem van het Trojaanse volk, dan Capys en Numitur en hij die uw naam zal terugbrengen, Silvius Aeneas, al even voortreffelijk door zijn vroomheid als door zijn wapens, als hij tenslotte de heerschappij van Alba zal hebben aanvaard. Welke een edele mannen! Zie, hoe grote kracht zij tonen! Een burgerkrans van eikenloof overschaduwde hun slapen. Zij zullen Nomentum en Gabii stichten en de stad Fidena; zij zullen op de bergen bouwen Collatia’s burcht, Pometii, Castrum Inui, Bola en Cora. Dat zullen de namen zijn, nu zijn het naamloze landen.’ (vertaling M.A. Schwartz)

Iulus komt in dit poëtisch overzicht van koningen niet voor. Volgens één overlevering troostte het volk van Alba Longa hem met de waardigheid van het opperpriesterschap, dat in zijn familie erfelijk zou worden. Koningschap en priesterschap bleven gescheiden, tot Iulius Caesar (die zijn stamboom op Iulus terugvoerde) en Augustus hen weer verenigden en zij verenigd zouden blijven in de keizertijd van Rome.

Er zou nog veel te zeggen zijn over de koningen van Alba (waaronder namen voorkomen als die van Atys, Epytus, Captuuus, Capys, Calpetus, Carpertius, Tiberinus en Procas – sommigen ook genoemd door Vergilius), maar wij willen ons hier beperken tot enkele opmerkingen.

Silvius (ook wel Latinus Silvius genoemd) gold als de stamvader van het koningshuis van Alba. Aan hem werd tevens de expansie van Alba over Latium toegeschreven. Behalve de door Vergilius (hierboven) genoemde reeks van acht steden, biedt de zogenaamde *Origo gentis romanae* (XIII, 6) ons nog een lijst van tien door Silvius gekoloniseerde steden en tenslotte schrijft Diodorus Siculus (VII, 5, 9) een reeks van achttien met name genoemde steden aan de kolonisering van Silvius toe.

De afwezigheid van Satricum in deze stedenlijsten uit dit legendarische tijdvak (alleen in die van Diodorus komt onze stad

voor), is een van de argumenten, die tot de veronderstelling hebben geleid dat Satricum niet de oorspronkelijke Latijnse naam van de stad was.

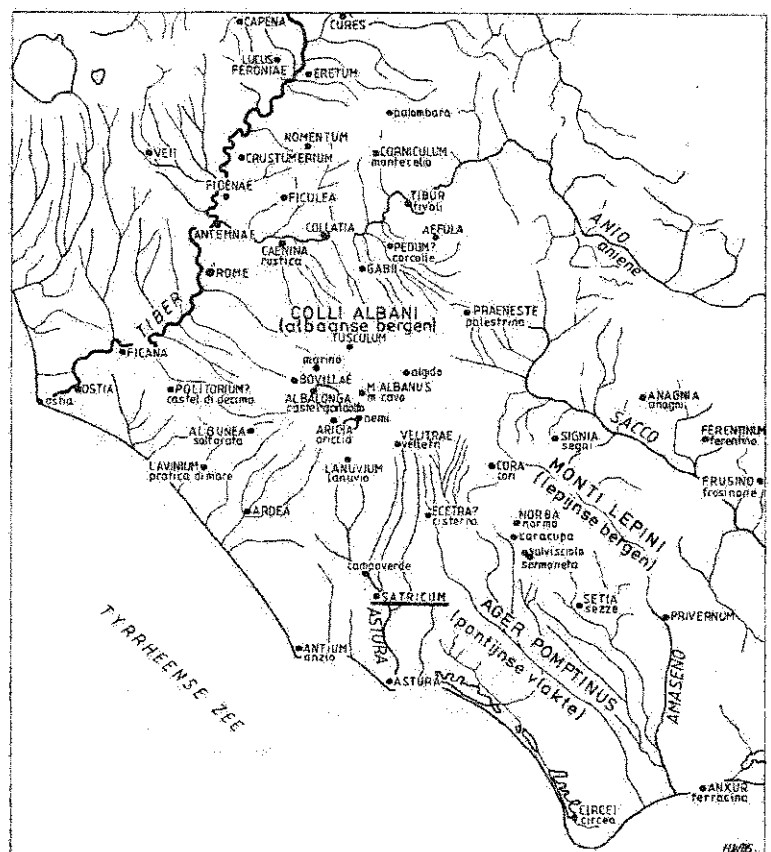
Overigens is het zeer de vraag welke waarde we aan de overleveringen betreffende de koningen van Alba Longa moeten toekennen. Sinds de eerste kritische behandeling van de tekst van Livius door R. Niebuhr aan het begin van de vorige eeuw, is het onder de vakgeleerden niet meer gebruikelijk dit soort teksten *au sérieux* te nemen. Men is de laatste tijd echter voorzichtiger geworden met het *en bloc* verwerpen van de legenden, sinds de archeologie steeds meer argumenten op tafel legt die weliswaar de betrouwbaarheid van de legenden niet bewijzen, maar wel de reflex van historische gebeurtenissen daarin aannemelijk maken. Zo komen er bijna jaarlijks nieuwe gegevens aan het licht die wijzen op een levendig contact tussen de Mykeense wereld en midden-Italië, in een periode waarin de legende de aankomst van Aeneas in Latium plaatst. Indien men de aankomst van grote groepen 'Etrusken' uit Klein-Azië in midden Italië rond 1000 v.Chr.

mogelijk acht, waarom dan niet de aankomst van een kleine groep 'Trojanen' in Latium omstreeks diezelfde tijd?

Het proces van vermenging van Trojanen en Latijnen, dat de legende beschrijft, loopt aardig parallel met een dergelijk proces, dat men voór Etrurië ten noorden van de Tiber zonder meer accepteert.

Het draadje dat Satricum met de koningen van Alba verbindt, is, zoals we al zagen, wel heel dun: éénmaal genoemd in een van de drie lijsten van steden die Silvius stichtte. Als we echter aannemen dat Satricum pas in de 5de eeuw v. Chr., nadat het door de Volsken veroverd was, en door hen zo werd genoemd, en dat het voordien Suessa Pometia heette (waarvoor diverse argumenten aan te voeren zijn), dan wordt die draad steviger. Suessa Pometia immers komt in alle drie de lijsten voor als een door Silvius gestichte kolonie van Alba. Die vroege stichtingsdatum (10de -9de eeuw v. Chr.) zou in elk geval aardig met de tot nog toe in Satricum opgegraven gegevens overeenstemmen.

Coen Stibbe ◀



Het oude Latium — Latium Vetus (uit 'Nieuw licht op een oude stad', Leiden, 1985, fig. 2).

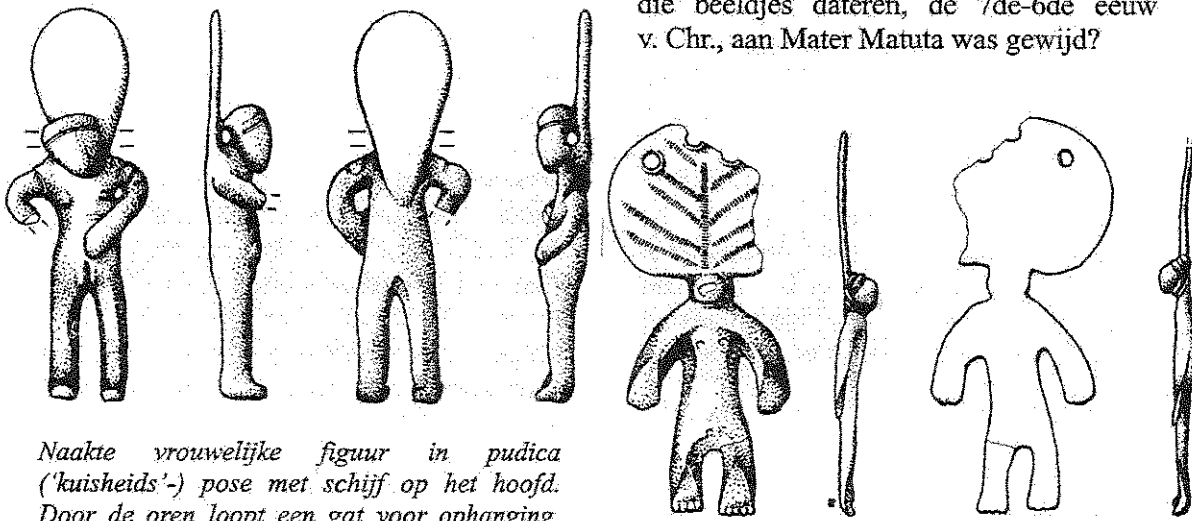
## MYTHES ROND MATER MATUTA?

Men kan twisten over de vraag of de Latijnse godin Mater Matuta wel een plaats toekomt in een Nieuwsbrief over het thema mythologie. Een 'echte' mythologie waarin iedere godheid een stamboom en functie wordt toebedeeld, heeft de Latijns-Romeinse wereld nooit gekend. Anders dan de Grieken, zagen de oudste Latijnen hun wereld doortrokken van abstracte, niet-fysieke krachten, die gekend, vereerd en bezworen moesten worden, wilde men niet voor nare verrassingen komen te staan. Onder invloed van contacten met de Griekse beschaving kregen deze krachten echter een steeds aanschouwelijker mensvormige gestalte. Zo zou de godin Iuno zijn ontstaan uit een personificatie van de abstracte kracht *iuno*, welke elke vrouw haar typisch vrouwelijke kwaliteiten verleende, net zoals de kracht *genius* dat deed voor mannen en zoals *fortuna*, de onpersoonlijke macht der fortuin, zich ontwikkelde tot de gestalte van de godin Fortuna.

Niet voor niets ligt in het bovenstaande een zekere nadruk op het woord "zou", want de waarheid is dat niemand precies weet hoe de oudste Latijnse religie eruit heeft uitgezien. Zelfs in de tijd dat Romeinse geleerden zoals M. Terentius Varro (116-27 v. Chr.) zich begonnen te buigen over de wortels van hun eigen godsdienst, lag deze reeds verscholen onder een sluier van eeuwen geschiedenis. Hedendaagse geleerden zijn niet veel beter af, zoals wel blijkt uit de vele, zeer uiteenlopende hypothesen die zijn bedacht omtrent de oudste Romeinse religie. En wat betreft Mater Matuta, voor zover wij al kunnen spreken van een Latijns pantheon, zij bekleedde hierin een tamelijk obscure rol. Uit antieke bronnen leren wij niet veel meer dan dat de Romeinen haar associeerden met de dageraad. Dat men de godin tevens beschermende krachten

toekende in de sfeer van het moederschap, blijkt uit de titel Mater en uit haar cultusgebruiken, alsook uit het feit dat Matuta werd geïdentificeerd met de Griekse godinnen Eileithuia, Ino en Leukothea, die allen een speciale binding hadden met de kindergeboorte. Tenslotte informeren Ovidius en Plutarchus ons over twee eigenaardige rituelen die kenmerkend waren voor het jaarlijkse cultusfeest van de godin. De eerste betrof het gebruik dat moeders in de tempel niet voor hun eigen kinderen baden maar voor die van hun zuster(s), de tweede betrof de traditie om tijdens het feest enige slavinnen de tempel binnen te voeren om ze vervolgens met stokslagen weer naar buiten te jagen.

Wat deze rituelen betekenen en of het om authentieke Latijnse dan wel 'geleende' Griekse gebruiken gaat, daar is heel wat inkt en papier aan gewijd. Dat deze verklaringen een sterk speculatief karakter dragen, zal niemand verbazen. Het enige dat we met zekerheid kunnen stellen over Mater Matuta is dat er in recente tijden aanzienlijk meer over haar is geschreven dan in de hele Oudheid bij elkaar. Men krijgt zelfs de indruk uit deze geleerde speculatie, dat feitelijk een nieuwe mythologie omtrent de godin is geschapen. Zo zal de lezer niet tevergeefs zoeken naar een bijdrage over Mater Matuta in het imposante *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* ('Beeldlexicon der Klassieke Mythologie'). In een uitvoerig artikel (d.d. 1976) presenteert de geleerde godsdiensthistorica Erica Simon (1992) een serie bronzen figuurtjes uit het zgn. Archaïsche depot van wijgeschenken, welke is gevonden onder de tempel van Satricum, als unieke afbeeldingen van Mater Matuta. Het oudste beeldje dateert uit de periode 675/650 v. Chr., de jongste uit de jaren 540/530 v. Chr., en alle tonen een vrouw met een schijf op het hoofd.



*Naakte vrouwelijke figuur in pudica ('kuisheids'-) pose met schijf op het hoofd. Door de oren loopt een gat voor ophanging. Ca. 675-650 v. Chr. Het beeldje is op 70% van de ware grootte weergegeven, net als de navolgende figuren.*

Het was de Amerikaanse geleerde Emily Richardson die in 1976 voor het eerst op het idee kwam dat ze wel eens Mater Matuta konden voorstellen, van wie overigens geen (andere) afbeeldingen bekend zijn. De schijf zou dan de zonnescijf verbeelden, in prachtige aansluiting bij de antieke omschrijving van Matuta als godin van de dageraad. Sindsdien is deze hypothese zo vaak herhaald dat het tegenwoordig wel een vaststaand feit lijkt. In werkelijkheid betreft het een treffend staaltje van moderne mythevorming, want soortgelijke beeldjes zijn ook in diverse andere heiligdommen in Latium gevonden waar Mater Matuta zeker niet werd vereerd.

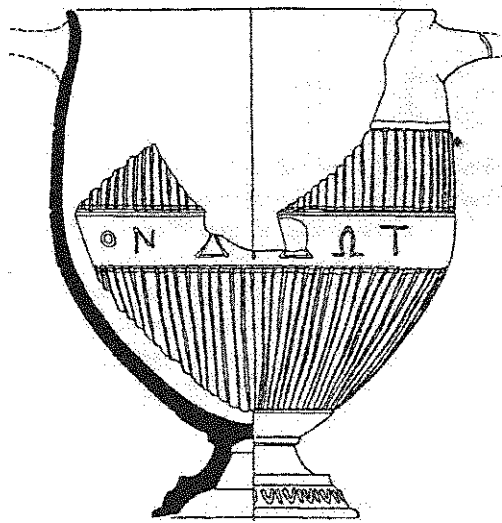
Deze ontzuisterende observatie sluit natuurlijk geenszins de mogelijkheid uit dat de gelovigen die de beeldjes in de tempel van Satricum achterlieten, zich hierbij Mater Matuta voorstelden. De afbeelding zou dan weliswaar niet exclusief zijn voor de godin, maar toch passend genoeg om als zodanig dienst te doen. De lastigste vraag bij dit alles - een vraag die de dames Richardson en Simon overigens negeren - ligt echter op een ander vlak. Mogen we er wel op voorhand vanuit gaan dat het heiligdom op de

akropolis in Satricum al in de tijd waaruit die beeldjes dateren, de 7de-6de eeuw v. Chr., aan Mater Matuta was gewijd?

*Vrouwelijke figuur met schijf op het hoofd, die is versierd met een waaivormig patroon. De schijf is meervoudig geperforeerd, zodat het beeldje aan (bijvoorbeeld) een ketting kan hangen. Let op de banden onder de kin en over het voorhoofd, die bedoeld lijken om de schijf aan het hoofd van de afgebeelde figuur te bevestigen. Ca. 650-600 v. Chr.*

Het lijkt misschien spijkers zoeken op laag water, maar juist voor Satricum moeten we voorzichtig zijn. Ruim anderhalve eeuw, van ca. 490 tot ca. 350 v. Chr., was de stad niet bewoond door Latijnen, maar door een bergvolk uit het binnenland, de beruchte Volsken. De Volskische periode in Satricum betekende in veel opzichten een breuk met het verleden en het is daarom zeker niet uit te sluiten dat zulks ook in godsdienstig opzicht het geval was. Zo is het bijvoorbeeld goed denkbaar dat de Volsken het heiligdom dat zij in Satricum aantreffen, gebruikten om er een godin uit hun eigen cultuurkring in te huisvesten en te vereren. Mater Matuta zou dan de Volskische 'omdoping' kunnen zijn van een Latijnse godin wier naam de geschiedenis niet heeft bewaard. Vergezocht? Nee hoor. Op dezelfde wijze werd de Latijnse stad Terracina 'omgedoopt' met de Volskische naam Anxur, zoals ook Satricum zelf vòòr de komst der Volsken waarschijnlijk een andere naam had (Suessa Pomestia).

Er bestaat geen twijfel over dat het heiligdom in de Romeinse tijd, van ongeveer 350 tot 200 v. Chr., aan Mater Matuta was gewijd. Dat blijkt niet alleen uit de Annalen van de Romeinse geschiedschrijver Livius (59 v. Chr.-19 na Chr.), maar ook uit de opgravingen zelf. Ik volsta ermee kort te verwijzen naar de beroemde vaas met een geschilderde inscriptie, gewijd aan de godin, daterend uit de late 4de eeuw v. Chr., die uitgebreid is beschreven en afgebeeld in de Satricum



*Drinkbeker gewijd aan Mater Matuta. Eind vierde eeuw v. Chr.*

Nieuwsbrief van mei 1996 (Jaargang 3/1, pp. 3-5). Het is tevens de oudste directe getuigenis van de naam van de godin: een oudere inscriptie is noch in Satricum, noch elders gevonden. De eerste keer dat Livius de tempel van Mater Matuta in Satricum noemt, betreft een episode uit een vroeger jaar, namelijk 377 v. Chr., maar dat betreft een zogenaamde indirecte getuigenis. Livius schrijft hier immers over een tijdvak dat ver vòòr zijn eigen tijd ligt, zodat de informatie niet perse betrouwbaar hoeft te zijn. De vermelding is niettemin interessant omdat het jaartal nog binnen de Volskische periode van Satricum valt. Indien Livius' informatie juist is, en dat kan natuurlijk heel goed, dan zou dat betekenen dat de tempel ook in de Volskische tijd aan Mater Matuta was gewijd.

Maar hoe zit het met de periode vòòr 377 v. Chr. of met de tijd vòòr de komst van de Volsken? Bezitten we enig aanknopingspunt om te bepalen of de godin ook toen al het heiligdom bestierde? Willen wij deze vraag naar beste vermogen beantwoorden, dan moeten we een stapje buiten Satricum zetten. In Rome bezat de godin Mater Matuta namelijk eveneens een beroemde tempel, en wel op het Forum Boarium ('de Rundermarkt'). Volgens de overlevering was deze gesticht door koning Servius Tullius, die van 578 tot 534 v. Chr. over Rome regeerde. Een aanzienlijke stap verder terug in de tijd! De opgravingen op het Forum Boarium hebben bovendien aangetoond dat dit heiligdom inderdaad heeft bestaan. Het betrof evenwel geen nieuwe stichting, maar de herbouw van een iets oudere tempel uit de late 7e eeuw v. Chr. Vertaald in termen van de traditionele koningslijsten, zou dit kunnen verwijzen naar de voorganger van Servius Tullius, koning Tarquinius Priscus, die van 616 tot 578 v. Chr. regeerde. Nu is meer dan eens verondersteld dat de tempel van Mater Matuta in Rome eigenlijk een soort dépendance was van de veel beroemdere tempel in Satricum. De Romeinse afdeling zou dan gesticht zijn naar aanleiding van een verovering van de stad door de Romeinen. Die hadden namelijk de aardige gewoonte om bij zo'n gelegenheid de stadsgodin van de verwoeste stad te vriend te houden door haar over te brengen naar een nieuwe behuizing in Rome. Nog steeds volgens de overlevering heeft koning Tarquinius Priscus inderdaad een veldtocht naar zuidelijk Latium ondernomen, die speciaal was gericht tegen de legendarisch rijke stad Suessa Pometia. En zoals gezegd, nemen moderne geleerden algemeen aan dat dit de naam was van de stad die later door de Volsken tot Satricum werd omgedoopt. De kritische lezer zal zich nu afvragen of er bij de Romeinse tempel inscripties uit de 7de of 6de eeuw zijn gevonden die de historische overlevering bevestigen. Neen, dat is helaas niet het geval, maar er is wel een indirecte



aanwijzing dat de Romeinse cultus van Mater Matuta inderdaad tot deze vroege periode teruggaat. De Romeinse religieuze feestkalender, de fasti, vermeldt het jaarlijkse cultusfeest voor Mater Matuta, de Matralia, met grote letters in plaats van kleine. Dat betekent dat het feest werd beschouwd als behorende tot de oudste fase van de Romeinse religie. Hoe oud is moeilijk vast te stellen, maar zeker is dat we minimaal aan de Archaïsche koningstijd moeten denken (late 7de en hele 6de eeuw v. Chr.).

Deze aaneenrijging van verschillende argumenten om het verhaal sluitend te krijgen, is kenmerkend voor de studie van de oudste Romeinse geschiedenis en godsdienstgeschiedenis. Het blijft worstelen met de schaarse gegevens die wij bezitten. Hoe dan ook, deze worsteling maakt in ieder geval duidelijk dat de Latijnen de cultus van Mater Matuta reeds kenden voor de komst van de Volsken. Daarmee kunnen we de (op zich reële) mogelijkheid dat Mater Matuta een Volskische 'omdoping' zou zijn van een ons onbekende inheemse godin, gevoeglijk uitsluiten. En met enige voorzichtigheid mogen we zelfs concluderen dat het niet waarschijnlijk is dat de tempel in Satricum minstens vanaf de 7de eeuw v. Chr. aan Mater Matuta was gewijd.

Kunnen we nog verder doordringen in de tijd? In zekere zin wel en in zekere zin niet. Het is de lezers van de Nieuwsbrief bekend dat de tempel van Mater Matuta op de akropolis van Satricum eigenlijk bestaat uit een opeenvolging van gebouwen, die op verschillende momenten zijn aangelegd. En hoewel vakgeleerden al jaren discussiëren over de precieze datering, is de grote lijn wel duidelijk. De best bewaarde fundamenten zijn tevens de meest recente. Ze behoren bij een tempel die rond 490 v. Chr. werd gebouwd en, al dan niet met reparaties, tot minstens 207 v. Chr. overeind heeft gestaan. In dat jaar immers werd de tempel nog door een bliksem getroffen, zoals Livius ons bericht. Het gebouw rustte op de fundamenten van

twee eerdere tempels, één uit de tweede helft van de 6de eeuw en een uit de late 7de eeuw v. Chr. De alleroudste fase van het heiligdom was een hut die tegelijk met de rest van het huttendorp in de 9de eeuw v. Chr. werd opgericht. Deze hut voert ons dus terug naar de prille geboorte van Satricum, zodat wij met recht mogen zeggen hier een tastbaar bewijs in handen te hebben van een oeroude fase van de Latijnse religie. Wat dit tastbare bewijs ons vervolgens kan vertellen over de aard van die religie en over Mater Matuta in het bijzonder, dat is een lastiger kwestie.

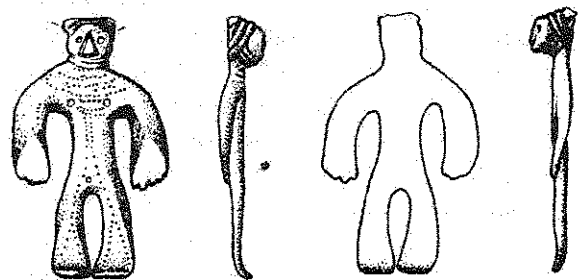
Te oordelen naar de vondsten in en rond de tempelhut, die uit het depot van wijgeschenken meegerekend, onderscheidde de tempelhut zich in de oudste tijd niet wezenlijk van de rest van het huttendorp. Dat wil zeggen, de architectuur was heel alledaags en de oudste vondsten in het depot bestaan uit normale aardewerk potjes en pannetjes die ook in andere hutten worden aangetroffen. Alleen het gegeven dat deze potjes uiteindelijk in het depot van wijgeschenken zijn beland, en dat deze hut uiteindelijk het hart werd van een heiligdom dat minstens zes eeuwen zou bestaan, bewijst dat de hut een speciale, religieuze betekenis had. Of gaandeweg had gekregen? Een van de meest traditionele aspecten van de Latijns-Romeinse religie, die tot in de Late Oudheid heeft standgehouden, was namelijk de huiscultus rond de haard en de voorraad etenswaren. We moeten dus rekening houden met de mogelijkheid dat de tempelhut in oorsprong niet alleen in uiterlijk, maar ook inhoudelijk niets anders was dan een gewone hut met een huiscultus. Zij het dat deze huiscultus zich dan in de loop van de tijd zou moeten hebben 'verzelfstandigd' tot een openbare cultusplaats voor de gehele gemeenschap. In deze korte vorm weergegeven, lijkt het misschien een gezocht verhaal, maar de archeologische gegevens pleiten wel degelijk voor zo'n scenario.

Rond het midden van de 8ste eeuw kwam Satricum, net als andere prominente

nederzettingen in Latium, voor het eerst in contact met Griekse (en mogelijk ook Phoenicische) handelaren. Een tastbaar bewijs van dergelijke contacten, in de vorm van resten Grieks import-aardewerk uit deze periode, werd aangetroffen in de vulling van een hut pal naast de zogenaamde tempelhut. Nu wordt dergelijk aardewerk maar zelden gevonden in Latium en dan uitsluitend in graven van personen die onmiskenbaar hoog op de sociale ladder stonden. Dat hoeft niet te verbazen, want men moet zich toch voorstellen dat buitenlandse handelaren in Italië niet met Jan en alleman in zee gingen. Zonder twijfel hebben zij zich in de eerste plaats gericht tot de chiefs van de lokale gemeenschappen die zij aantroffen. De vondst van Griekse ceramiek in de hut pal naast de tempelhut is dan ook niet zonder betekenis, want het suggereert dat hier wel eens de chief van het dorp kan hebben gewoond.

Zoveel is zeker dat, vanaf het moment dat Latium in contact komt met de Grieken, een ontwikkeling in werking treedt die in vaktermen wordt omschreven als 'de sociale stratificatie van de maatschappij'. Voorheen, zo mogen we opmaken uit de voorwerpen die in graven werden meegegeven, bestonden er nauwelijks verschillen in persoonlijke rijkdom binnen de inheemse gemeenschappen. Maar tegen het einde van de 8ste eeuw v. Chr., binnen één generatie na de komst van de Grieken dus, heeft zich een schatrijke bovenlaag gevormd die er een chique levensstijl naar Grieks voorbeeld op na houdt. Het is ook in deze tijd dat wij in het depot van wijgeschenken opvallende veranderingen zien optreden. De voorwerpen die op grond van dateringskenmerken bij de oudste fase van de tempelhut behoren, ofwel vóór de komst van de Grieken, zijn op zich niet bijzonder en in ieder geval heel gering in aantal - zo'n tien stuks van aardewerk. Tijdens de fase van het eerste contact met de Grieken, tussen 750 en 700 v. Chr., verandert het beeld in numerieke zin nauwelijks, maar het valt op dat een paar

luxueuze bronzen spelden nu hun weg naar het heiligdom weten te vinden. Het zijn de eerste wijgeschenken die wij met zekerheid als zodanig kunnen aanmerken. Zoals gezegd woont in deze periode naast de tempelhut een familie die tot de bovenlaag van de gemeenschap moet hebben behoord of mogelijk zelfs aan het hoofd daarvan heeft gestaan. We kunnen ons eenvoudig voorstellen dat, als gevolg van het profijtelijke contact met de buitenlanders, het prestige van zo'n lokale chief groeit en dat zijn huiscultus een bovengemiddelde betekenis krijgt voor het welzijn van de gemeenschap als geheel. De geringe hoeveelheid wijgeschenken in het depot lijkt er niettemin op te wijzen dat deze cultus vooralsnog niet openstaat voor buitenstaanders.



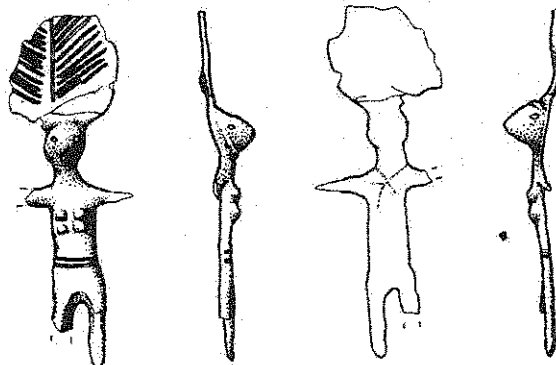
*Vrouwelijke figuur uit dezelfde serie als de vorige. De schijf is afgebroken. Het lichaam draagt een versiering van fijne, ingehamerde puntjes die waarschijnlijk een versierd gewaad voorstelt. De halsketting met meerdere strengen is duidelijk te herkennen. Ca. 650-600 v. Chr.*

Dat beeld verandert drastisch vanaf 700 v. Chr., wanneer het depot van wijgeschenken een ware explosie in kwaliteit en kwantiteit laat zien. Letterlijk duizenden geschenken worden in deze tijd naar het heiligdom gebracht, waaronder zeer kostbare en luxueuze goederen. Deze enorme hoeveelheid geeft onmiskenbaar aan dat het heiligdom nu openstaat voor meer en andere personen dan die van de 'burgemeestersfamilie' alleen. De vondsten suggereren zelfs dat het heiligdom al gauw bezoekers trekt van buiten Satricum. Daarbij mag worden opgemerkt dat ook nu de bezoekers niet van een alledaagse sociale rang blijken te zijn. Preciezer

gezegd, de treffende overeenkomst tussen de aard van de wijgeschenken in het depot en de vondsten in het beroemde pronkgraf 'tombe II' van Satricum, wijzen erop dat het heiligdom, nog meer dan voorheen, het 'speeltje' is geworden van de leidende familie in de gemeenschap. Op basis van wat wij weten over het functioneren van de Latijnse elite in deze periode, kan men vermoeden dat de edelen van Satricum het heiligdom nu actief inzetten als trefpunt voor handel en diplomatieke uitwisseling met personen van gelijke rang in de regio. De opgravingen hebben bovendien uitgewezen dat de woonhut naast de tempelhut rond 700 v. Chr. wordt verlaten, terwijl een andere groep hutten, aan de rand van de akropolis, nu als de woonplaats van deze lokale elite kan worden aangemerkt. Blijkbaar moeten we ons voorstellen dat de tempelhut nu vrijstaat op de akropolis en ontdaan is van directe woonfuncties, waarmee de eerste fase van verzelfstandiging van de voor-malige huiscultus is ingezet.

Het beeld verandert nogmaals na het midden van de 7de eeuw. In heel Latium transformeren de huttendorpen van weleer zich tot kleinstedelijke centra. De late 7de en de gehele 6de eeuw staan vervolgens in het teken van een harde competitiestrijd tussen die steden, waarbij een aantal kleinere sneuvelen onder de expansie van machtiger naburen. Rome ontwikkelt zich tot een machtsfactor van formaat, zoals ook de stad Suessa Pometia (Satricum) in het zuiden van Latium. De komst van de stedelijke samenleving gaat gepaard met grondige maatschappelijke hervormingen. De schatrijke pronkgraven van de voorgaande periode worden nu niet meer aangetroffen. Dit kan erop duiden dat de bijbehorende elite het onderspit heeft gedolven ten gunste van nieuwe machthebbers die beter wisten in te spelen op de eisen van leiderschap die de stedelijke samenleving stelde. De nieuwe steden kenmerken zich door een verschijnsel dat in de huttendorpen ontbreekt: de aanleg van collectieve voorzieningen voor de gehele gemeenschap zoals marktplaatsen,

verdedigingswallen en tempels. Nieuwe heiligdommen worden in hoog tempo bijgebouwd, bestaande heiligdommen worden omgevormd. Zo ook in Satricum, waar rond 625 v. Chr. de tempelhut wordt afgebroken en vervangen door een stenen gebouwtje met een bedekking van dakpannen. De aard van de wijgeschenken verandert eveneens ingrijpend. Nog steeds gaat het om talloos vele wijgaven, maar nu in eindeloos repeterende series van tamelijk gewoon aardewerk. Alles wijst erop dat het heiligdom in deze periode openstaat voor nieuwe, bredere lagen van de bevolking, en dat sluit nauwkeurig aan bij het algemene beeld dat de opgravingen ons geven van de vroeg-stedelijke samenleving. Tempels lijken daarbij een belangrijke, want gemeenschapsbindende functie te vervullen, vergelijkbaar met dorpskerken.

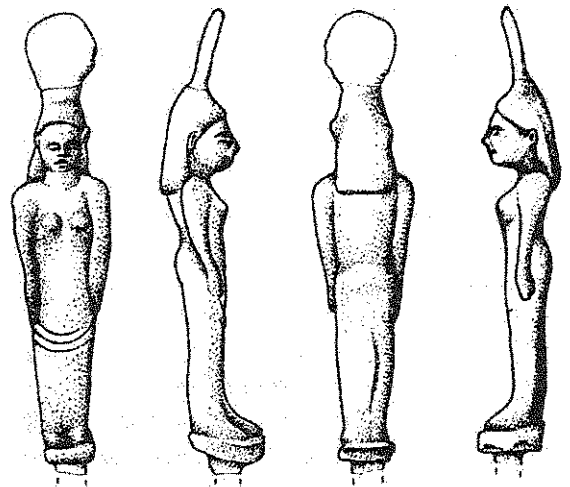


*Vrouwelijke figuur voorzien van een borstkuras en een gordel. Deze beslist niet alledaagse kleding versterkt het vermoeden dat de figuren niet de godin zelf weergeven, maar priestersessen in haar dienst. Ca. 650-600 v. Chr.*

Het zal niet toevallig zijn dat juist rond deze tijd de eerste mensvormige afbeeldingen in Latiale heiligdommen opduiken. De oudste figuur uit Satricum, dat nog in de voor-stedelijke periode is te dateren (675/650), geeft een naakte vrouw weer die met een hand naar het geslacht wijst, met de andere (afgebroken) naar de borsten en op het hoofd een schijf draagt. Het beeldje is in zoverre niet uniek dat wij diverse vergelijkbare exemplaren kennen uit Etruskische elite-graven. Wel is het zo dat het exemplaar uit Satricum vooralsnog de enige uit Latium is en bovendien

gevonden in een heiligdom. De beeldtaal is direct ontleend aan afbeeldingen van de Cypriotische Aphrodite die, stellig door bemiddeling van Grieken of Phoeniciërs, in deze tijd voor het eerst Italië bereiken. De gevarieerde verspreiding van de beeldjes in deze periode, en het feit dat alle ons bekende exemplaren als hanger werden gedragen, suggereert dat de goddelijke figuur door de inheemse bevolking als een amulet werd beschouwd waarvan de betekenis zich niet beperkte tot een specifieke godheid. De iets latere, platte figuurtjes uit Satricum zijn te dateren in de tweede helft van de 7de eeuw en vallen dus in de periode van de vroegstedelijke samenleving. Deze vrouwtjes zijn niet langer naakt, maar gekleed in wat een ritueel gewaad lijkt. Het is bijvoorbeeld duidelijk zichtbaar dat de schijf met banden rond het hoofd is gebonden. Een figuurtje heeft op het lichaam een patroon van fijne puntjes dat een jurk met kettingen suggereert en een ander draagt zelfs een borstkuras met knoppen. De beeldjes zijn nog steeds bedoeld als hanger, maar het feit dat soortgelijke beeldjes nu ook in andere Latiale heiligdommen worden gevonden - en niet in Etruskische graven of tempels - doet vermoeden dat de amulet een meer concrete betekenis heeft gekregen. Waarschijnlijk zijn ze inderdaad bedoeld geweest als afbeeldingen van de godin die in de betreffende heiligdommen werd vereerd. De afbeelding was echter niet exclusief voor Mater Matuta, maar evengoed bruikbaar voor godheden die in later tijden Iuno, Fortuna, Diana of Minerva blijken te heten. En eerder dan de godin zelf, lijken ze een priesteres weer te geven die zich kleedt naar het voorbeeld van de godin. Ook dit gebruik kennen wij goed uit Cyprus, waar de priesteressen van het beroemde Aphrodite-heiligdom te Paphos zich aan de gelovigen toonden als de aardse manifestatie van de godin. Dat dit gebruik in Latium werd overgenomen juist in de tijd van de vroege stad, laat zich goed verklaren uit de tijdgeest van dat moment. De 'goddelijke vertoning' maakte voor het volk aanschouwelijk wat voordien een

abstracte macht achter gesloten deuren was geweest. In oorsprong, aldus deze reconstructie, was het de macht die huis en haard van de dorps-chief beschermde. Gaandeweg kreeg deze macht een steeds bredere betekenis voor het welzijn van de gemeenschap als geheel en ontwikkelde de macht zich aldus tot stadsgodin.



*Vrijstaand beeldje van een vrouwelijke figuur in zg'n. Ionisch Griekse stijl, waarin Egyptiserende invloeden goed zijn te herkennen. De beïnvloeding van de Griekse kunst door de Egyptische had in de periode waarin het beeldje werd gemaakt het eiland Cyprus als tussenstation. De keten van artistieke beïnvloeding strekte zich uit tot in Italië. Waarschijnlijk is de afgebeelde figuur uit Satricum in Latium gemaakt naar een Grieks-Cypriotisch voorbeeld. Ca. 540-530 v. Chr.*

Zoals eerder uiteengezet, is het aannemelijk dat de godin van Satricum vanaf deze tijd, de late 7de eeuw v. Chr., Mater Matuta wordt genoemd. Waarom weten wij niet. In andere Latijnse steden ontstonden uit een soortgelijke ontwikkeling stadsgodinnen als Iuno of Fortuna. Hun individualisering tot goddelijke, stadsgebonden persoonlijkheden is een proces dat niettemin begrijpelijk wordt in het licht van de competitie tussen Latijnse steden in de 7de en 6de eeuw v. Chr. Volgens de Romeinse geleerde Varro was het tijdens de regering van koning Servius Tullius, in de eerste helft van de 6de eeuw v. Chr.,

dat de Romeinen voor het eerst mensvormige godenbeelden in hun tempels opstelden. Dit gegeven sluit naadloos aan bij het verhaal dat de bronzen beeldjes ons vertellen, een verhaal waarin geïmporteerde afbeeldingen van een uitheemse godin (Aphrodite) zich ontwikkelen van een curieus amulet voor de prestigieuze elite tot een maatschappelijk breed geaccepteerde weergave van een inheemse godin in mensengestalte. Het was blijkbaar deze ontwikkeling die de weg effende naar de 'plotselinge' introductie van levensgrote cultusbeelden in tempels in de vroeg 6de eeuw v. Chr. De meest recente schijffiguur uit het votiefdepot van Satricum (540/530) is dan ook niet langer een hanger, maar een vrijstaand beeldje. Zonder moeite kunnen wij ons deze figuur voorstellen als de miniatuurweergave van een levensgroot beeld in het heiligdom van Satricum, het Archaïsche cultusbeeld van Mater Matuta.

Dit is hoofdzakelijk een nieuwe hypothese over de oorsprong van Mater Matuta, en van andere godinnen in Latium. De auteur vormde deze tijdens zijn onderzoek naar de wortels van de Latijns-Romeinse religie. Het is misschien aardig om te weten dat het hier geschetste beeld nogal afstand neemt van de theorieën die momenteel

courant zijn. Deels omdat het korte metten maakt met de gewoonte om de oorsprong van de Romeinse religie terug te voeren tot een ongrijpbaar ver verleden (bijv. de Late Steentijd, tussen 6000 en 2000 v. Chr.), deels omdat het een heel dynamische ontwikkeling schetst van een geloofssysteem dat altijd als extreem conservatief en dus statisch is beschouwd (een voorwaarde om er tot op heden Neolithische of Indo-Europese elementen in te kunnen ontwaren). De uitwerking van de nieuwe ideeën in boekvorm is voorzien, maar kan nog enige tijd duren. Liefhebbers van de materie worden verwezen naar twee recente Nederlandstalige bijdragen die nader ingaan op de godsdiensthistorische context van het argument, respectievelijk op de identificatie van de bronzen beeldjes als priesteressen:

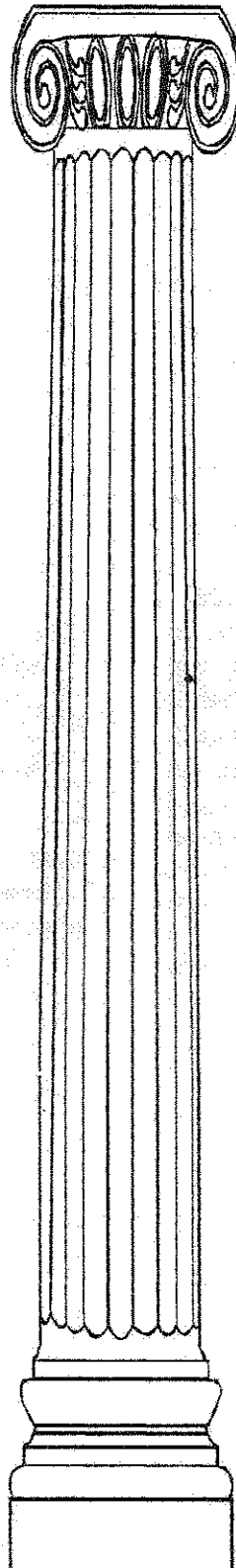
- D.J. Waarsenburg, 'De iconografie van een Archaïsche Latijnse godin', in *Lampas. Tijdschrift voor classici* 30/4-5 (1997), pp. 325-337.
- Id., 'Op de grens van het tastbare. De archeologie van de vroeg-Romeinse religie', in *Jaarboek Vereniging Akademie-onderzoekers 1996-1997*, Amsterdam 1998, pp. 137-145.

*Demetrius J. Waarsenburg* <

## COLUMN

### Mythen

Wie achter de Satricaanse scherventafel staat, ziet niet veel mythen voorbijkomen. Op de tafel zie je vrijwel alleen de dunne, ruwwandige scherven van kookpotten, van zwart tot oranje. Dankzij de analyse van Demetrius Waarsenburg weten we nu hoe we die moeten plaatsen: 'hoe orangerder, hoe later'. Je hoopt op eens een keer afwisseling: het zwart en oranje van Attische scherven met een flard van een mythologische afbeelding erop. En een hoogst enkele keer zijn ze er. Zelf heb ik het genoeg van twee zulke puzzelstukjes gehad. De eerste was precies het centrale stukje van een afbeelding: een klapkrukje met de poten van een leeuw, en de benen van een daarop zittende man in een lang gewaad, eromheen lijnen met stipjes. Dat kan niet missen: de zittende Dionysos met wijnranken, zo rond 510 v. Chr. Het tweede puzzelstukje, verleden jaar nog geschetst in het tekeningenartikel, laat net zo'n afbeelding zien: een omhooggestrekte hand met weer van die ranken, zeer slordig geschetst. Dit moet een deel van een dansende satyr zijn, met natuurlijk de rustig zittende Dionysos, de Onbewogen Beweger. In de vroege jaren tachtig vonden we ook nog fragmenten van een grote mythologische afbeelding, en die heeft Patricia Lulof er uit gevist: stukken beeld van terracotta. Inmiddels weten we uit Patricia's proefschrift dat Dionysos daar allerm minst onbewogen is, maar dat hij strijdt



tegen Giganten, met aan zijn zijde de grote godin van Satricum: Ino alias Leukothea alias Mater Matuta. Ino was een tante van Dionysos en nam volgens één versie van de mythe het kleine Dionysoske op in haar gezin. De wraak van Hera, bedrogen echtgenote van Zeus, was vreselijk. Ino werd gek en sprong met haar kind in zee. Zo werd ze de godin Leukothea, die Odysseus nog zo aardig heeft geholpen. Op het Satricaanse dak staan de hoofdpersonen uit het drama samen te vechten tegen de gemeenschappelijke vijand, de Giganten, de bedreigers van het goddelijke bestel van de wereld. Getemd in de Gigantomachie werden ze opgenomen in het wereldbeeld, op het dak van de grote tempel van Mater Matuta. Bij ons. In Satricum.

Dé Steures ◀

## SELECTIENUMMERS UIT SATRICUM

### *SL-nummer 8*

*Een selectienummer, ook wel een SL-nummer genoemd, wordt op het opgravingsveld toegekend aan vondsten die door hun aard of ligging van zeer grote waarde zijn en belangrijke informatie verschaffen. Een SL-nummer krijgt daarom tijdens het onderzoek extra aandacht. In deze rubriek staat telkens een belangrijke, aardige, of heel mooie vondst uit Satricum centraal die ooit een SL-nummer kreeg toegekend.*

#### EEN GORGONEION

Het logo van het bekende modehuis Versace is een mooie vrouwenkop met woest haar, twee grote vleugels erin en wat afhappende touwen langs haar nek, die om de hals sluiten. Als je niet beter wist zou je denken 'een engel'. Maar het is een Medusa, samen met haar onsterfelijke zusters Stheno en Euryale ontsproten aan de schoot van de Titaan Keto, verwekt door haar broer Phorkys. Geen types die je op straat tegen wilt komen. De drie zusters stonden gezamenlijk bekend als Gorgonen. Medusa is wereldberoemd vanwege het smadelijk einde dat zij vond door de hand van de held Perseus. Geconfronteerd met haar slangenhaar en vreselijke, verstenende blik bleef ieder die zich bij haar in de buurt waagde er pardoes in. De Griekse held Perseus echter, was zo slim haar de spiegelende binnenzijde van zijn schild voor te houden. Zo versteende ze zichzelf. Hij hiew haar hoofd af, dat nog steeds verstenende eigenschappen had, deed dat in een zak, wist dankzij een onzichtbaar-makende helm te ontsnappen aan haar razende zusters die als een gek de achtervolging inzetten, en bood dit de Medusakop uiteindelijk zijn beschermvrouwe, de godin Athena, aan. Zij draagt de Medusakop sindsdien trots op haar borst, bevestigd aan de *aegis*, het schild van geitenvel dat zij van haar vader Zeus had gekregen. Het Medusa-hoofd is dan tot *gorgoneion* geworden.

Langs de randen van de laat 6de-eeuwse tempel van Satricum kwamen ook gorgoneia voor, als centraal motief van *antefixen* met tongenkranen. Ze werden afgewisseld met palmet- en vrouwenkop-antefixen. Wat direct opvalt zijn natuurlijk de grote, uitpuilende ogen, en de open bek met blikkerende tanden. Let op het haar: zijn het gewoon sierlijke strengen of gestileerde slangen? In de mythologie zijn de slangharige dames minder door hun dodelijke ogen dan door hun wonderlijke kapsels bekend. En kijk eens naar wat er onder heur kin hangt! 't Is geen baard – dat geeft geen pas, zelfs niet voor een damesmonster. Het zijn beestenmanen! En de zigzagjes op het voorhoofd? Zijn het rimpels? Daar is wat voor te zeggen, maar op sommige exemplaren zijn het hoopjes



*Satricaanse Medusa*

stippen, in stervorm. Men vermoedt, mijzelf inbegrepen, dat het tatoeages zijn. Daarmee gaf de antiekeling aan dat iets uiterst onbeschaafd was, echt iets voor een gruwelijke damesdemon als de Medusa.

Wat moeten we nu met deze gorgonen? Ze waren als motief voor architectuurdecoratie uiterst populair, komen eindeloos voor als schildembleem, en met studies over hun interpretatie zijn meerdere bibliotheken te vullen. (Tijdens zijn lange ballingschap in Doorn schreef niemand minder dan Keizer Wilhelm II hoogstpersoonlijk een studie van de Gorgo!). Vaststaat dat de Gorgo als afschrikwekkend symbool werd gebruikt op wapens (schilden) en erfscheidingen (tempels, daken van gewone huizen). Etymologisch lijkt de stam van de naam verwant met een werkwoord *gargaoo*, dat 'brullen' betekent. Ons 'gorgelen' schijnt er nog mee te maken te hebben. Dat zou in elk geval de wijd opengesperde muil verklaren. Ook is duidelijk dat haar afschrikwekkend karakter allengs ver-

zachtte, omstreeks 400 v.Chr. Toen werd zij de mooie vrouw die ze tot in onze tijd gebleven is. De touwtjes om Versace's Medusa-nek zijn dus eigenlijk slangen. En de prijzen voor zijn creaties niet minder dan versterkend.



**GIANNI  
VERSACE**

*Versace's Medusa*

*Riemer Knoop* <

## SATRICUM-ARTIKELEN

### La Cucina Satricana

Speciaal kookboekje met recepten van de befaamde Anna Lucia, de kokkin die de opgravers in Satricum jaar in jaar uit voorziet van heerlijkheden

f 30,-

### La Cucina Satricana-placemats

Kleurige afbeeldingen van smakvolle Satricaanse gerechten

f 12,50

### Ansichtkaarten

Setje van 6 ansichtkaarten met fraaie lijntekeningen van vondsten uit Satricum

f 3,50

### Replica-antefix

Replica van een antefix uit Satricum

f 5,-

### Ansichtkaarten

Ansichtkaarten met kleurenfoto's van vondsten uit Satricum

f 3,-

### Catalogus

Catalogus van de tentoonstelling 'Nieuw licht op een oude stad', Leiden 1986

f 25,-



## NIEUWS VAN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

Het Nederlands studiecentrum voor Latium in Campoverde (vlak bij Le Ferriere) is verhuisd, of liever gezegd, verplaatst, van de benedenverdieping naar boven, binnen hetzelfde huis. Dit in verband met de gezinsuitbreiding van de verhuurders. Naar Marijke Gnade ons verzekerde, kan er ook hier goed worden gewerkt en gewoond, als alle spullen weer op orde zijn gebracht. Dat is in juni gebeurd, toen daar een klein groepje mensen aan de verwerking van de vondsten van eerdere campagnes en aan de uitwerking van de opgravingsnotities van vorig jaar werkte. Deze zomer is er niet opgegraven.

Het Stichtingsbestuur, inclusief de herbenoemde directeur, heeft eind mei vergaderd over thema's als de taakverdeling en uitbreiding van het bestuur, sponsorwerving, financiële verantwoording tegenover de begunstigers en verspreiding van de Satricana boekenreeks.

De Stichting heeft van haar sponsor 'de Graafschap' een laatste donatie gekregen voor de huur van het studiecentrum, zodat er ruimer tijd is om te zoeken naar een nieuwe sponsor.

Een meevaller was de afrekening van het Nederlands Instituut van de Satricana-reeks, die via dat kanaal verkocht is. Een kleine partij van de eerste druk van 'Satricum, a town in Latium', is door een tweedehands- en restantenboekhandel gekocht.

Een volgende keer kunnen we hopelijk meer nieuws vertellen van onze Stichting, die nu al weer 27 jaar een appartement in Campoverde onderhoudt en inmiddels tien boekjes in de aanbieding heeft, plus nog enkele exemplaren van de onder haar auspiciën gemaakte catalogus 'Nieuw licht op een oude stad'. Deze en nog enkele andere publicaties zijn te bestellen op onderstaand adres:

*Stichting Nederlands Studiecentrum  
voor Latium*  
Tondesestraat 3  
6975 AB Tonden  
tel. en fax: 0575-47 64 67

(donateurschap f 25,- per jaar)

*Barbara Heldring* <

## MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

### *Bestuurswisseling*

Met ingang van het nieuwe Verenigingsjaar hebben de heren André le Gras en Edu van Berkel hun werkzaamheden als respectievelijk penningmeester en bestuurslid van de Vereniging neergelegd. Tijdens de Algemene Ledenvergadering van de Vereniging Vrienden van Satricum op de Satricumdag van 23 januari jl. zijn Marijke Gnade en Selkit Verberk gekozen als nieuwe penningmeester en bestuurslid.

### *Auteurs gevraagd*

Na de belofte om de verschijningsfrequentie van de Nieuwsbrief op te voeren (Nieuwsbrief 1, jaargang 6) bleek dat het niet makkelijk was. De redactie zelf wist weinig tijd vrij te maken voor het samenstellen van een nieuwe Nieuwsbrief.

Daarnaast is de redactie altijd op zoek naar nieuwe auteurs. De redactie van de Nieuwsbrief Satricum wil daarom graag een beroep doen op de leden van de Vereniging Vrienden van Satricum en al diegenen die een leuk artikel over Satricum, de opgraving, eigen onderzoek, bijzondere Satricaanse vondsten of de gezelligheid tijdens de opgravingscampagnes willen schrijven. Ieder die zich hiertoe geroepen voelt kan contact opnemen met de redactie middels een briefje of een telefoontje naar het redactieadres.

### *Satricumdag*

Noteer alvast in uw agenda: de Satricumdag wordt gehouden op **zaterdag 29 januari**, zoals gebruikelijk in de Oudemanhuispoort in Amsterdam. Voorafgaand wordt de algemene ledenvergadering gehouden. Uiteraard ontvangt u hiervoor nog een uitnodiging en een programma.

## KUNSTUITLEEN

De Satricumschilderijen, door kunstenaars gemaakt tijdens de campagnes in de jaren '80, zijn nog steeds te leen! Wilt u uw 'oude' schilderij ruilen? Laat ons dat dan weten, dan kunnen we eventueel op de Satricumdag iets organiseren om u de gelegenheid te geven er een 'nieuwe' uit te zoeken. Het lenen van een schilderij kost f 50,- of f 100,- per jaar (afhankelijk van het formaat). Voor nadere informatie kunt u contact opnemen met de secretaris van de vereniging, mevrouw Y. Scheper (020 664 64 54).

## OVER DE AUTEURS

*Demetrius J. Waarsenburg* is gepromoveerd op de studie van de Noord West necropool van Satricum en werkt momenteel aan de publicatie van het archaisch votiefdepot van Satricum.

*Coen Stibbe* leidde tussen 1977 en 1990 het opgravingsproject in Satricum. Thans is hij bestuurslid van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

*Riemer Knoop* is gepromoveerd op terracotta antefixen van Satricum en heeft momenteel zijn eigen bedrijf 'Gordion' voor cultureel advies.

*Dé Steures* is leraar klassieke talen in Lisse. Hij is sinds 1980 als medewerker en auteur verbonden aan het Satricumproject.